

ЗЕМЛЕРОБСЬКА КУЛЬТУРА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА у XV – XVII ст.

Проаналізовано еволюцію розвитку землеробської культури Кримського ханства у XV – XVII ст. Визначено основні шляхи становлення поземельних відносин і специфіку агрокультури кримських татар. Доведено помилковість твердження про відсутність у Кримському ханстві землеробської культури у період, що розглядається.

Ключові слова: землеробство, Кримське ханство, кримські татари, сільське господарство, аграрні відносини, ярлик, бейлик.

Проанализирована эволюция развития земледельческой культуры Крымского ханства в XV – XVII вв. Определены основные пути становления земельных отношений и специфика агрокультуры крымских татар. Доказана ошибочность утверждения об отсутствии в Крымском ханстве земледельческой культуры в период, который рассматривается.

Ключевые слова: земледелие, Крымское ханство, крымские татары, сельское хозяйство, аграрные отношения, ярлык, бейлик.

In the article the evolution of development of the Crimean Khanate agriculture in XV-XVII centuries is analysed. The basic ways of becoming of the landed relations and specific of agriculture of Crimean Tatars is defined. In the period which is examined the fallaciousness of the assertion about absence in the Crimean Khanate of agriculture is well-proven.

Key words: Agriculture, Crimean khanate, Crimean Tatars, rural economy, agrarian relations, yarlyk, beylik.

Досить часто у дослідженнях з історії Кримського ханства майже апріорно (при цьому, як правило, побіжно-поверхово) йдеться про іманентний кочівницький (до того ж екстенсивний) спосіб господарювання. Однак, слід відразу зауважити, що цей досить поширений стереотип, породжений слабкою, а до того ж ще й заангажованою дослідженістю проблеми, не може не тільки претендувати на істинність, а є хибним. Насправді ж, забігаючи дещо наперед, можна твердити, що специфіка такого державного організму, як Кримське ханство у XV – XVII ст., і зокрема землеробський сектор його економіки, як це не видається дивним на перший погляд, навпаки сприяли зменшенню динаміки набігів татар, і зростанню цивілізованості населення півострова, яке і без того не було «дикими варварами». Ці обставини визначили і мету статті – проаналізувати, яке місце та значення мало землеробство в економіці Кримського ханства впродовж XV – XVII ст.

Не викликає сумнівів і та обставина, що більшість істориків і минулого, і сучасного були заручниками недослідженості власне всієї історії Кримського ханства. Така ж ситуація спостерігається й щодо вивчення розвитку соціально-економічної сфери цієї держави, в тому числі мало уваги приділено вченими становленню та еволюції в ній саме землеробської галузі. Проте не можна сказати, що дослідники зовсім не зверталися до цієї тематики. Зокрема, частково ця проблема порушувалася у працях Ф. Хартахая, С. Сестренцевича-Богуша, В. Смірнова [1; 2]. Першим дослідником з історії кримськотатарського землеволодіння можна назвати Г. Блюменфельда, котрий дослідив проблему з погляду юридичного [3]. Втім, першою спробою ґрунтового аналізу безпосередньо аграрних відносин у Кримському ханстві стали праці Ф. Лашкова [4]. На жаль, починання цих істориків у радянську епоху були фактично перекреслені та забуті, хоч дехто з дослідників намагався вивчати цю тему надалі [5-11].

Добре відомо, що держава Кримське ханство сягає своїми витокami першої половини XV ст., коли Кримський улус остаточно вийшов зі складу Золотої Орди. Незаперечним є і те, що домінуючим видом господарства татар і в цій державі, і в Криму було кочове скотарство, яке не втрачало свого значення впродовж усієї історії ханства. Литовський дипломат XVI ст. Михалон Литвин, будучи свідком подій, відзначав із цього приводу: *«Життя татар первісне, пастуше..., вони не мають ні загорож, ні будинків, лише пересувні палатки з жердин і очерету, вкриті товстим войлоком...»* [12, с. 14]. Проте, переважання відгінного тваринництва зовсім не заперечувало існування землеробства, чого вимагав і невпинний процес осідання татар на землю, причому така ситуація спостерігалася й серед татар Золотої Орди.

На середину XIV ст. Золота Орда досягла найбільшого розквіту. З'явилося багато міст, у різних частинах держави окреслилися райони осілості не лише з міським, але й сільським населенням, хоча й надалі основна маса населення продовжувала вести традиційний, кочовий образ життя. Симбіоз двох основних аграрних сфер у цьому регіоні не був чимось екзотичним, адже він забезпечував створеній кочовиками державі багато важливих для її існування умов [13, с. 140]. Схожу ситуацію спостерігаємо і в Кримському ханстві. Причому джерела фіксують татарське феодальне землеволодіння з примусом місцевого населення в передгірському Криму вже в XIV ст. У цей же час починають формуватися бейлики (форма татарського вотчинного землеволодіння) наймогутніших кримськотатарських родів – Сулешевих, Ширинів, Баринів, Аргинів. З одного боку, утворення цих бейликів стало виявом загальних тенденцій емірів до емансипації, внаслідок ослаблення Золотої Орди. З іншого – цей процес осідання татарських феодалів у Криму стимулювався наявністю старого місцевого землеробського населення, експлуатація якого, згідно з твердженням А. Якобсона, *«судячи за тарханними ярликами, набула досить важливого значення в татарському феодальному господарстві»* [8, с. 133].

Помітний процес осідання татар на землю

у Криму був водночас і потужним етноконсолідаційним чинником для всієї кримської спільноти, передусім її кочової та напівкочової частин. Забезпечення ж прожиткового мінімуму населення ханства прискорювало перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства [10, с. 64]. Не останню (якщо не головну) роль у процесі осідання кримських татар на землю та переході до землеробської діяльності відіграли контакти з місцевим, осілим землеробським населенням. На специфіку кримськотатарського землеробства мали вплив не лише традиції агрокультури золотоординської доби, а й традиції класичного візантійського землеробства, що зберігалися в культурі місцевого населення Криму часів середньовіччя [7, с. 168].

Осідаючи на землі, асимілюючись і змішуючись із місцевим землеробським населенням, кримські татари неминуче включалися в його соціальну матрицю, переймаючи з неї агрокультурні надбання та долучалися до її організаційної (общинної) структури. При цьому дивують не риси общини, котрі внесли в неї татари – недавні скотарі (переважне значення пасовиськ і сіножатей), а її архаїчні риси – форма розподілу землі за паями (долями), поруч із цим общинна оранка, право переважної купівлі землі общиною, кругова порука тощо. Це дозволяє розглядати татарську общину (джемаат) не як привнесений із Дешт-і-Кипчаку соціальний інститут, а як приклад наслідування саме місцевої традиції землеробства.

Помітну роль у цьому відіграла й та обставина, що культура місцевих мешканців Криму «перемогла» культуру татар не в силу якоїсь винятковості, прогресивності чи, навпаки, відсталості прибульців, а тому що була краще пристосована до екосистеми Кримського півострова. З процесом осідання на землю, татари починають і більше її цінувати, в них розвивається почуття прив'язаності до «малої батьківщини», з'являється смак і прагнення до плодів її багаторічного господарського поліпшення. На думку В. Возгріна, *«це був колосальний переворот у свідомості маси, що не можна порівняти навіть зі зміною релігії, а коли він*

завершився, оволодіння технологічними та іншими методами веденням традиційного кримського господарства пішло цілком успішно» [11, с. 140].

Більшість дослідників проблеми погоджуються з тим, що досить помітним процес осідання татар у Криму стає у XVI ст., що викликало й зміцнення землеробського сектору економіки ханства. Крім вище згаданих причин, які зумовили цей процес, можна відзначити ще й такі. Скотарство не могло прогодувати все населення півострова, де досить часті посухи та епідемії істотно скорочували поголів'я худоби, а отже, й кількість продукції кочового тваринництва. Важливим фактором став і природний приріст населення, що зумовлював не обхідність інтенсивного шляху розвитку економіки, а отже, й рільництва. З іншого боку, татарські землевласники поступово усвідомлювали більшу прибутковість осілого землеробства, до якого все більше примушував переходити й попит на хліб. Адже розгром османами генуезьких торговельних факторій Кафи, Сугдеї, Чембало наприкінці XV ст. призвів до дефіциту зернової продукції в колишньому Константинополі, тому й самі турки мали б заохочувати кримських татар більше уваги приділяти хліборобству.

Показниками зростання значення землеробства в Криму впродовж XVI – XVII ст. можуть бути й приватні пожалування кримськими ханами земель із оранкою, сінокосами, пасовиськами, садками, млинами тощо. Причому ці жалувані грамоти зобов'язували нових власників обробляти та засівати землі. Характерним у цьому контексті слід визнати такого роду ярлик хана Саадат-Гірея, яким у 1530 році пожалував Ібрагіму Ефенді землю з тим, щоб «він оволодів названою землею, сіяв і обробляв її без будь-яких перешкод» [4, № 22, 85]. Схожий ярлик у 1551 році видав і хан Девлет-Гірей бею Ямгурчи-Хаджі. Ним володар ханства, «який приносить щастя», «надав... країну і слуг..., і щоб ні султани, ні інші беї та мурзи не зазіхали на зміни і не чинили перепон щодо володіння [цими] землями, які їм, Аргінським (до роду яких належав і вище згаданий Ямгурчи-Хаджі. – К. І.), при ханах, батьках і старших братах

наших слугували для хліборобства, сіножаті, зимівлі, випасання та утримання овець, – даний йому цей ярлик...» [14, с. 99-100]. При цьому, як правило, роздаючи землі мурзам таким чином, хан зобов'язував їх заселяти нові володіння передусім землеробським населенням [10, с. 55].

Не оминали увагою розвиток кримсько-татарського землеробства й сучасники подій. Так, польський посол до хана Мартин Броневський, який був у Криму в 70-х роках XVI ст., відзначав: «...хоч земля їхня (татар. – К. І.) дуже родюча, але... небагато займаються землеробством і вирощуванням хліба...» [15, с. 356]. Дортеллі Д'Асколлі, перебуваючи досить довго в Криму на початку XVII ст., переважно в Кафі, згадував «близько понад [цим] містом пагорби щільно заставлені млинами» [16, с. 118]. Такий переробний комплекс продуктів рільництва навряд чи був потрібен кочовикам. Не дивно, що й Гійом де Боплан у середині XVII ст. стверджував: «Татари, що проживають у містах, більше цивілізовані: випікають хліб, подібний до нашого, улюбленим їхнім напоєм є брага, яку готують з вареного проса» [17, с. 55].

У свою чергу Евлія Челебі говорить з цього приводу ще красномовніше: «Окрім тазавату, вони займаються ще й землеробством, тобто – вони селяни (!). Вирощують вони більше за все просо...» [18, с. 55]. Він же згадує і такий промовистий епізод: «Коли хани виступають у похід..., у цей час 6 разів по 100 тисяч полонених... блукає по горах, садах і полях... Коли військо уходить у похід із ханом, то дружини (тут жінки. – К. І.) кримських ногайців і бадраків сідають верхи, оперізуються мечами і пов'язуються саадаками, йдуть із козаками (так у Криму в той час інколи іменували всіх полонених. – К. І.) в сади, гори та поля і займаються там землеробством. Коли ж люди повертаються [з походу], вони знаходять готовий урожай. [Це вигідно і] тому кримські люди погодилися сплачувати податок на козаків...» [18, с. 177-178]. Оскільки значну кількість полонених у Криму становили українці, можна стверджувати, що й наші предки мали вплив на розвиток агрокультури кримських татар. Промовистим є і той факт, що впродовж XVII ст. на території ханства зафіксовано близько 50

козацьких зимівників та інших українських поселень [19].

Доречним буде також зауважити, що показником зростання значення землеробства в Кримському ханстві можуть слугувати й поширені у його межах в XVII ст. деякі податки та повинності. Наприклад, у ярлику хана Селім-Гірея перераховуються наступні пільги: звільнення від *«тижневої»* та *«земельної»* повинностей, від десятини з врожаю та від податку *«із сохи»* [20, с. 175-176]. Існував і окремий податок на землеробство незалежно від віросповідання – *херодж мексімет* [3, с. 30; 21, с. 43]. До стародавніх звичаїв кримські татари відносили й *«толоку»* [22, с. 37].

Як традиційне землеробське населення, кримських татар характеризує у XVIII ст. і Тунманн. Дивуючись тому, що татари не *«грубий, брудний, розбійний народ, як колись описували [його] такими брудними фарбами»*, німецький дослідник натомість зауважує: *«Вони живуть усі, за винятком деяких ногайців..., осіло, в будинках... і містах. Вони займаються хліборобством, виноградарством і садівництвом...»* [23, с. 20]. Стосовно розвитку землеробства, той таки Тунманн висловлюється далі ще чіткіше: *«Кримчаки культивують... майже всі сорти хлібу, головним же чином пшеницю, ячмінь і просо, особливо великонасіневе, червоне й жовте, а також трішки жита, вівсу, тарі й чечевизи... Вони харчуються хлібом – як пшеничним, так і просяним, просяною кашею, рисом і фініками...»* [23, с. 22].

Досліджуючи аграрний лад кримських татар у XVI – XVII ст., С. Секиринський доходить висновку, що вже з XVI ст. у них досить інтенсивно, поруч із скотарством, розвивалося зернове господарство, садівництво, городництво, певною мірою і виноградарство. Тому у XVIII ст. більшість кримських татар веде вже осілий спосіб життя [24, с. 149]. Технічні прийоми обробітку полів у кримських татар були ще не високими, зокрема, широко використовували плуги, в які запрягали 8-10 волів, борони з колючого хмизу, в степу хліб косили косами, а на півдні жали серпами, обмолочували кінями, інколи до 180 снопів на день, зерно зберігали в спеціальних ямах.

З іншого боку, родючість кримських ґрунтів, попри всю недосконалість їхнього обробітку, приносила істотні надлишки, котрі йшли на експорт до Стамбулу. Про надлишок хлібного збіжжя в Криму на цьому етапі говорить і ціна на хліб, яка була досить дешевою, згідно з тогочасними джерелами.

Крім зернових, поширення набуває й культивування технічних культур, насамперед тютюну та льону. Кліматичні умови південного Криму та оригінальна система зрошування полів позначилася на якості та досить високій ціні на *«кримський льон»*, який цінувався далеко поза межами півострова. Все більшого значення набувало й садівництво. Серед садових культур, які розводилися татарами, були яблука, сливи, вишні, черешні, волоські (грецькі) горіхи, кавуни, дині, гарбузи. Так, перебуваючи на півострові, Пейсонель дивувався *«неймовірній кількості вина»* для експорту [25].

Досліджуючи розвиток землеробства в Кримському ханстві у XV – XVII ст., не важко помітити, й передусім у записках очевидців, домінування тези про те, що для обробітку ґрунту кримські татари залучали переважно невольників, полонених у сусідніх країнах [18, с. 177-178; 15, с. 357]. Без належного критичного аналізу ця думка перейшла і до наукової історіографії. Проте, це не зовсім відповідає дійсності, адже в Кримському ханстві всі піддані місцевих землевласників несли звичайну повинність у формі панщини. Так, піддані князя з роду Аргинів *«усі старі та молоді... слухалися та підкорялися йому повністю»* і, *«як у часи предків, були зобов'язані косити, орати, йти з ним, куди він накаже»* [26, с. 102]. Можна пригадати й вище описаний випадок із загальною для всіх кримських селян толокою.

Крім цього, історичний аналіз дозволяє стверджувати, що праця невольників (рабів) в умовах кочового господарства була цілком не вигідною. Низка випадків натомість засвідчує надання татарськими землевласниками своїм невольникам худоби, щоб вони могли самостійно себе утримувати [27, с. 364]. То що тоді говорити про натуральний, слабо розвинений товарно, звичайний кримський селянський хутір чи сільський двір, у якому поява економічно не зацікавленого раба становила передусім

появу нового, безсумнівно зайвого, їдока за й так небагатим селянським столом. І хоча працю невільників могли собі дозволити заможні феодалі, все ж таки вони теж не досить охоче погоджувалися на неї, про що свідчить усталена в Кримському ханстві традиція відпускати з неволі через 5-6 років «ясирян», які «відробилися», на що існує величезна кількість вказівок у тогочасних документах [11, с. 175]. Отже, навряд чи можна погодитись із твердженням про те, що лише невільники в Кримському ханстві обробляли землі, а татари займалися суто кочівництвом і набігами на сусідів.

До того ж, якщо праця рабів у землеробстві кримських татар і була присутня, то очевидним є і наступний процес осадження «ясирян» на землю кримськими землевласниками в статусі вже кріпосних селян, що було набагато вигіднішим для феодалів з економічного погляду. Так, у володіннях мансурського бея, звільнені «від ясириства» люди, працювали на нього три дні. Вільне татарське населення, що перебувало на землях мурз, сплачувало власнику десятину «з хліба по його збиранню» [5, с. 327] та відбували панщину, причому набагато легшу, порівняно із сусідніми Річчю Посполитою та Московською державою.

Зростання значення землеробства в Кримському ханстві простежується і на специфіці поземельних відносин, які тут склалися в XV – XVII ст. Спочатку, згідно із звичаєм тюрків-кочовиків, у XIII – XIV ст. земля вважалася власністю всієї спільноти, а хану Кримського улусу належало первинне право розпоряджатися родовими землями. Спроби переходу до спадкового землеволодіння починаються лише з формуванням у кримських татар централізованої держави й під впливом місцевого осілого населення [3, с. 8-9]. При цьому, на думку Г. Блюменфельда, розподіл ханом земель відбувається в залежності від потреб і ступеня старшинства роду, що являє собою фактично не реалізацію ханом монопольної власності, а регулювання общинного, родового землекористування.

Набувши з часом значних земельних володінь (бейлики), бей наділяють ними своїх васалів, якими виступали татарські мурзи (своєрідне дворянство). Від XVII ст. можна

вже вести мову й про наявність у Криму відносно розвиненої форми приватної власності на землю. Найбільшим власником був безпосередньо кримський хан, домен якого – ерз міріє – включав також значну кількість оброблюваних земель: оранки, сади, сіножаті [28, № 23, с. 71-74].

Іншим видом кримськотатарського землеволодіння, що склався під впливом ісламу на основі шаріату, був вакуф, тобто договір, завдяки якому власник передає своє майно на благочинних підставах, на користь духовних установ. Зокрема прибутки з вакуфу передавалися на утримання мечетей, медресе тощо. На думку В. Халілової, можна припустити, що цей вид володіння виник в часи посилення світської влади та мав на меті охороняти майнові інтереси приватних осіб від незаконних зазіхань із боку світських володарів, ставлячи їх під протекторат духовенства [29, с. 158].

Нарешті, поруч із цими видами, можна відзначити ще й общинне землеволодіння, про що ми не раз уже згадували вище. Землеробська сільська община – джемаат – формується у кримських татар після поселення їх на півострові, передусім під впливом традицій землеробства місцевого населення. Характеризуючи побут кримських татар, Ф. Лашков вказує на зміни, які відбулися в їхньому житті впродовж другої половини XV – XVI ст., оскільки вже «від початку XV ст. землеробство набуло в Кримському улусі права громадянства» [28, № 22, с. 41]. Поступово землеробська соціальна організація – сільська община джемаат, як підкреслює цей дослідник, під впливом нової форми суспільної праці, все глибше проймає життя кримськотатарського населення. Крім цього, він виділяє ще й такі види землеволодіння в Кримському ханстві, як домен турецького султана, калгали – частина спадкоємця престолу в Криму (калги-султана), ходжалик – володіння духовних осіб. У свою чергу Г. Блюменфельд відзначав, що одноманітність общинно-родового землеволодіння перемежовувалася різноманітними формами земельної власності [3, с. 38].

У суспільстві кримських татар джемаат визнавався центральною владою і як

суспільно-економічна, і як адміністративно-територіальна одиниця Кримського ханства, а земля общини вважалася спільною власністю всіх її членів. Специфіка джемаата зі спільними землями, криницями, шляхами, колективним обробітком землі яскраво відображена в актовому матеріалі, опублікованому Ф. Лашковим [4]. Номінально джемаат володів і розпоряджався всією землею певного поселення, але фактично орна общинна земля розподілялася за паями між сім'ями – членами общини, до яких вона переходила на правах особистої власності [7, с. 168].

Відносна складність поземельних відносин у Кримському ханстві, що сформувалися в XV – XVII ст. засвідчує достатньо високий рівень суспільно-економічної організації кримських татар, зростання у них цінності земельних володінь, а отже, й першорядне значення їх обробітку, що істотно феодалізувало країну вже на початок XVIII ст. Таким чином, немає підстав говорити про відсталість, примітивність і цілковиту незначущість для кримських татар землеробства. Безперечно, достатньо пізній початок процесу осідання кочових татар у Криму (кінець XIV – початок XV ст.) не міг привести у XVII і навіть у XVIII ст. до тих результатів у галузі землеробської

агрокультури, які спостерігалися серед сусідніх осілих спільнот, у тому числі й української. Однак і заперечення суттєвого прогресування в цьому напрямі спільноти ханства є нелогічним і хибним.

Говорячи про соціально-економічний розвиток Кримського ханства у XV – XVII ст., слід враховувати й специфіку етносоціальної структури цієї держави, з її міцним напівкочовим конгломератом, який на півночі становили ногайці. Хоча й для останніх, традиції рільництва не були зовсім чужими. Розвиток землеробства в Криму значно поменшував і динаміку татарських набігів на сусідні країни. Основу ж цих «виправ» здебільшого становили не кримці, а ті ж таки напівкочові угруповання в Причорномор'ї. Хоча феномен цих татарських походів потребує глибшого дослідження, з виявленням і аналізом усіх причин, які зумовлювали таку ситуацію на Великому Кордоні. Проте, одна із причин, які поверхово залучаються істориками, – рівень землеробства татар, – має бути вилучена з інтерпретації цього історичного явища, оскільки це не сприяє встановленню історичної істини та об'єктивному усвідомленню в історичному контексті діалектики взаємин кримськотатарської спільноти насамперед з українцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – № 2.
2. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII в. – СПб., 1887.
3. Блюменфельд Г. Ф. Крымскотатарское землевладение (историко-юридический очерк). – Одесса, 1888.
4. Лашков Ф. Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // Известия Таврической учёной археологической комиссии (Далі – ИТУАК). – 1895. – № 23, 24; 1896. – № 24, 25.
5. Бахрушин С. В. Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе. – 1936. – № 3; Цит. за: Бахрушин С. В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (Далі – МАИЭТ). – Симферополь, 1993. – Вып. 3.
6. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1948.
7. Яковсон А. Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // Материалы и исследования по археологии СССР. – Л., 1970. – Вып. 168.
8. Яковсон А. Л. Крым в средние века. – М., 1973.
9. Секиринский С. А. Аграрные отношения в Крыму в период позднего феодализма: Дис. ... д-ра ист. наук. – Симферополь, 1984.
10. Панашенко В. В. Крымське ханство у XV – XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1989. – № 1.
11. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
12. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890.
13. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985.
14. Андреев А. Р. История Крыма. – М., 1997.
15. Броневский Мартин. Описание Таврии // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД). – Одесса, 1867. – Т. VI.

16. Д'Асколли Эмидио Дортелли. Описание Черного моря и Тартарии // ЗООИД. – Одесса, 1902. – Т. XXIV.
17. Боплан Гійом Левассер де. Опис України. – Львів, 1990.
18. Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996.
19. Регушевський С. Українські топоніми в Криму // Культура народів Причорномор'я. – 1997. – № 1.
20. Гидаевич А. Два ханских ярлыка, принадлежавшие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре // ИТУАК. – 1918. – № 5.
21. Герасимова В. С., Тур В. Г. Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Сугдейский сборник. – К. ; Судак, 2004.
22. Лашков Ф. Ф. Сельская община в Крымском ханстве. – Симферополь, 1887.
23. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь, 1990.
24. Секиринский С. А., Секиринский Д. С. Аграрный строй крымских татар в XVI – XVIII вв. // МАИЭТ. – Симферополь, 1991. – Вып. 2.
25. Peyssonel M. de. Traité sur le commerce de la Mer Noire. – Paris, 1787.
26. Лашков Ф. Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве. – Одесса, 1884.
27. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // Учёные записки Мордовского государственного университета. – Саранск, 1960. – Вып. 9; Цит. за: Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций. – М., 1996.
28. Лашков Ф. Ф. Исторический опыт крымскотатарского землевладения // ИТУАК. – 1895. – № 22, 23.
29. Халилова Д. Э. Документы XIX в. о вакуфах из собрания Госархива АРК как источник по истории землепользования и мусульманского права в Крыму // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: Сб. науч. тр. / Под ред. И. Ф. Кураса. – Симферополь, 1999.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**